

Тетяна КІЗИМА

ФІНАНСОВА СТАБІЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ І СЕРЕДНІЙ КЛАС: КРИТЕРІАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ВЗАЄМОДІЇ

Розглянуто проблемно-теоретичні аспекти становлення і розвитку середнього класу у зарубіжних країнах та Україні, проаналізовано чинники, що впливають на його формування, та визначено перспективи становлення потужного вітчизняного середнього класу.

In the article the problem-theoretical aspects of becoming and development of middle class in foreign countries and Ukraine are considered. Factors, that affect its forming, are analysed and the basic prospects of becoming of powerful domestic middle class are determined.

Макроекономічна стабільність в країні визначається не лише економічними, фінансовими та монетарними параметрами, але й рівнем добробуту та соціального партнерства у суспільстві. Значне розшарування населення за рівнем доходів є передумовою соціального протистояння, яке негативно впливає на економічну динаміку. Досвід країн, які досягли високого рівня економічного розвитку, засвідчує, що опорою суспільства в сучасному цивілізованому світі є середній клас. Це – і головна продуктивна сила суспільства, і основний споживач товарів та послуг, і вагома складова інвестиційного потенціалу.

Незважаючи на офіційно проголошену тенденцію до певного покращення вітчизняних макроекономічних показників, Україна продовжує переживати надзвичайно складний етап свого дер-

жавотворення. Більшість населення фактично втратила конституційно закріплені базові засади свого існування (право на доступне медичне обслуговування, безоплатну вищу освіту, належну винагороду за працю тощо). Особливо негативним явищем, з позиції захисту життєво важливих інтересів українського народу, є велика питома вага бідних серед працюючого населення. На відміну від переважної більшості країн світу, наявність роботи в Україні ще не є гарантією хоча б мінімального достатку.

Світовою практикою доведено, що справжня демократія може будуватися лише на підтримці тих громадян, які в матеріальному плані від влади незалежні. Причому, за твердженням відомого західнонімецького реформатора Людвіга Ерхарда, висловленим у книзі "Добробут для всіх", добробут країни, її

майбутній розвиток залежить насамперед не від багатих, а від переважаючого середнього класу, до рівня якого необхідно підтягувати бідніші верстви населення.

Головними факторами, які стримують формування потужного середнього класу в Україні, є недостатня роль малого та середнього підприємництва, його незначний внесок у розвиток економіки, велика поляризація суспільства та значна питома вага незаможних верств населення у його структурі. Окремі проблеми середнього класу потребують масштабних досліджень, вироблення відповідних наукових рекомендацій. Адже без ретельного дослідження даного теоретичного аспекту неможливе подальше вироблення та впровадження завдань конкретної державної політики щодо створення умов для розвитку потужного середнього класу в українському суспільстві.

До теми формування середнього класу зверталися у своїх працях ще Арістотель, А. Сміт, А. Сен-Сімон. Проте найбільшого розвитку концепція середнього класу набула у працях К. Маркса і М. Вебера. Саме ці вчені заклали методологічну основу й започаткували головні напрями розвитку теорії середнього класу.

Радянські суспільствознавці, не визнаючи терміну "середній клас", досліджували його під найменуванням "середні верстви" (І. Антонович, О. Левковський, С. Надель, В. Песчанський, Ю. Чаплигін). Вагомий внесок у дослідження різних аспектів середнього класу зробили російські вчені О. Аврамова, З. Голєнкова, М. Горшков, Т. Заславська, Т. Малєва та інші.

Ступінь розробки концепції середнього класу у вітчизняній економічній літературі на сьогоднішній день є досить незначним, оскільки ця тема набула

актуальності для нашої держави лише з недавнього часу. Важливі проблеми становлення і розвитку середнього класу досліджували такі українські вчені як І. Бондар, Є. Головаха, О. Куценко, Е. Лібанова, Ю. Сурмін, О. Якуба. Окремі напрацювання щодо розробки моделі формування українського середнього класу знайшли своє відображення у роботах вітчизняних науковців Л. Антошкіної, З. Варналія, В. Воловича, С. Грабовського, С. Макєєва, В. Паламарчука, О. Симончук, Ю. Сурміна, С. Сьоміна, Т. Тресвятської та інших авторів.

Віддаючи належне науковій значимості цих праць, в яких розглянуто різні аспекти такого феномену як "середній клас", треба наголосити, що головна увага вітчизняних науковців обмежена лише окремими аспектами функціонування та розвитку середнього класу. Практично відсутні системні дослідження фінансових, економічних та соціальних чинників, що впливають на формування потужного середнього класу в Україні.

Також слід зауважити, що в Україні ще не вироблено власних критеріїв та чітких сутнісних ознак середнього класу, етапів та інструментів його формування в сучасних умовах, які б враховували досвід інших країн (наприклад, Росії, Польщі) та потреби України, виходячи з її особливостей. Тому становлення в Україні нового соціально-економічного устрою виводить на перший план проблеми визначення соціально-економічних та фінансових чинників генерації і розвитку середнього класу.

Метою даної статті є узагальнення та систематизація існуючих наукових концепцій середнього класу, визначення економічної та фінансової основи, на якій формується середній клас у сучасному суспільстві і, яка визначає його соціальний статус, а також аналіз основних

проблем формування середнього класу в Україні та виклад авторського бачення щодо їх розв'язання.

Незважаючи на наявність певних наукових розробок вітчизняних вчених, в Україні, на жаль, відсутнє не лише офіційно прийняте, але і єдине тлумачення поняття “середній клас”, а також критерії його ідентифікації. Доволі важко знайти визначання середнього класу і у відомих економічних словниках та економічних енциклопедіях. Тому питання стосовно цього поняття поки що залишається дискусійним. Взагалі, класи – це великі спільноти людей, які посідають провідне місце в економічній, соціальній, політичній, правовій, ідеологічній та інших підсистемах суспільних відносин [1, 761]. Таке визначення класу зайвий раз підкреслює цивілізаційний характер формування його окремого типу – середнього класу.

Перші згадки про існування середнього класу знаходимо у трактатах давньогрецьких філософів. У класичному творі “Політика” відомий мислитель Арістотель виокремив цілу низку ідей, які і до наших днів зберігають свою актуальність та цінність. Він вважав, що кожне суспільство складається з трьох груп: “дуже заможних, дуже убогих і третього, що стоїть посередині між ними” [2, 44]. Арістотель виділяв три основні риси, що характеризують середній клас: здатність заробляти на життя власною працею, виконання стабілізуючої функції у суспільстві і прагнення уникати соціальних потрясінь, економічна зацікавленість в розвитку держави. Суспільство, яке формується переважно з людей середнього достатку, матиме, за Аристотелем, і найкращий державний устрій, а її громадяни перебуватимуть у найбільшій безпеці.

Проблема дослідження та вивчення цього феномену характеризується не-

однозначністю думок та підходів стосовно природи середніх класів, їх кількості та причин виникнення.

В основному, концепції “середніх класів” розвивалися у межах двох класичних теорій розвитку класів: марксистської та веберіанської.

Головними засновниками марксистської течії вважають К. Маркса та Ф. Енгельса. Хоча у теоріях К. Маркса існують деякі посилання на існування середнього класу, проте окремої розгорнутої теорії він не створив. Так, у “Маніфесті комуністичної партії” К. Маркс та Ф. Енгельс вказують на існування середніх верств, до яких відносять дрібних промисловців, торговців, ремісників та селян. На думку К. Маркса, їх або поглине буржуазія, або, якщо вони збідніють, пролетаріат [3]. Тобто, марксист та постмарксист під середнім класом розуміли дрібну буржуазію, до складу якої включали: групи, які обслуговують державу (вищі та середні службовці); групи, які пропонують блага та послуги (торговці та представники вільних професій); групи, які забезпечують управління капіталістичним сектором (виробництво, розподіл і обмін, середній та вищий менеджмент приватного сектора).

Якщо більшість неомарксистів переважно цікавила доля робітничого класу та нижчих верств населення, то увага неовеберіанців в основному прикута до так званих “проміжних” груп. Так, у М. Вебера між двома соціальними полюсами суспільства – “позитивно привілейованим” класом власників та “негативно привілейованим” класом люмпенпролетаріїв перебуває багаточисельна верства, яка отримала назву “середні класи”. М. Вебер не розкриває внутрішню структуру середніх класів, але конкретно вказує, що дрібних власників, людей, здатних запропонувати свої вміння і навички на ринку, а також незалежних се-

лян і ремісників необхідно відносити до середніх класів [4].

На відміну від К. Маркса, який позиціонував класи в системі виробничих відносин, М. Вебер позиціонує їх на ринку праці. Тобто, підхід М. Вебера спрямований на виокремлення стількох класів, скільки існує форм власності. Стосовно середнього класу він наголошував, що мірою розвитку сучасної бюрократії, організації й раціональної правової держави, що має попит на ринку вміння середнього класу (особливо наявність освіти) набувають дедалі більшої значущості як джерела прибутку. Ключова концепція, яку розвивають послідовники веберіанського підходу, полягає в тому, що верстви, котрих відносять до такого широкого поняття як "середній клас", насправді складаються з пересічних працівників розумової праці, працівників сфери торгівлі та послуг (які у багатьох аспектах мало чим відрізняються від працівників фізичної праці), професійних менеджерів та окремого класу самозайнятих дрібних буржуа.

У сучасному цивілізованому суспільстві середній клас є складним соціальним утворенням.

Західний середній клас формувався в кілька етапів: спочатку як "старий", а потім як "новий" середній клас.

"Старий" середній клас (формування якого розпочалось із середини XIX століття) є сукупністю дрібних підприємців, торговців, власників магазинів і ресторанів, людей вільних професій, дрібних і середніх селян. Тобто, основною ознакою, яка констатує економічну об'єктивність "старого" середнього класу, був його специфічний стан хазяїна-працівника: середній клас як клас дрібних приватних власників міста й села, що займаються дрібним виробництвом чи дрібною торгівлею, застосовує переважно особисту працю (та працю членів родини), рідко вдаю-

чись до найманої праці, і живе на доходи від свого сімейного бізнесу.

Починаючи із середини XX століття у процесі еволюції капіталістичних відносин посилюється домінування в робочій силі груп професійних і технічних службовців і водночас спостерігається зменшення частки робітників. Причиною цих класотворних процесів є кардинальна зміна в системі суспільного поділу праці, посилення ролі управлінської праці, підвищення значення вищої освіти, знань та інформації. На цій основі відбувається формування своєрідного капіталу – "людського" капіталу, носієм якого є не майно, не засоби виробництва, а сама людина-працівник. Зазначена обставина трансформує розуміння "середній клас" у його старій змістовності й зумовлює появу "нового" середнього класу [5, 25].

Професійний склад "нових середніх" представлений двома великими категоріями найманих службовців: спеціалістами (ученими, економістами, програмістами, інженерами, юристами, лікарями, викладачами, які за радянських часів становили міжкласовий прошарок – інтелігенцію) та менеджерами (адміністраторами й управлінцями). Як уже зазначалося, ресурси влади і впливу цього класу пов'язані не з класичною власністю – капіталом чи засобами виробництва (як у старого середнього класу), а з інтелектуальною власністю і професійною діяльністю. Їхній основний капітал – це володіння інформацією, спеціальними знаннями і творчими здібностями. Завдяки концентрації у своєму розпорядженні цих надзвичайно важливих і затребуваних у сучасній економіці ресурсів новий середній клас зосереджує вплив і владу, контролює становлення нового постіндустріального порядку.

Оскільки "нові середні" володіють особливим "людським" капіталом, на от-

римання якого затрачено роки напруженої праці та значні кошти на навчання, їхня праця є престижною й високооплачуваною. У західному суспільстві чітко відстежується пряма залежність матеріальних статків і соціального статусу від рівня та якості отриманої освіти, тобто консистентність винагороди (дохід, влада, повага) та інвестицій (освіта, професійна майстерність, компетентність). Незважаючи на те, що представники цього класу мають високий рівень освіти, їхньою постійною життєвою практикою є самоосвіта, безперервне нарощування інтелектуального потенціалу як форми виразу людського капіталу. Як справедливо зазначає Л. Антошкіна, власність на інтелектуальний капітал має істотні переваги над власністю на фізичний капітал: після реалізації знань чи інформації самі знання зберігаються (не відриваються) у своїх безпосередніх виробників і їх можна необмежено виносити на ринок [5, 25].

Що ж являє собою середній клас як соціально-економічне утворення й феномен сучасного цивілізованого суспільства? Якою є структура середнього класу і які чинники впливають на його формування? Спробуємо дати відповіді на ці запитання, проаналізувавши наукові доробки та напрацювання як вітчизняних, так і зарубіжних вчених з цієї проблематики.

Як зазначалося вище, єдиного визначення середнього класу, котре б повно та всеохоплююче характеризувало це поняття, в науковій літературі на сьогоднішній день не існує.

Скажімо, колектив науковців під керівництвом Е. Лібанової визначає середній клас як соціальне угруповання, що має свої визначальні характеристики, до яких віднесено: певний рівень доходів, володіння нерухомістю, наявність власного бізнесу, вища освіта і професійна кваліфікація, задоволення своїм стату-

сом, поміркований політичний консерватизм, заінтересованість у підтримці соціальної стабільності, суб'єктивна ідентифікація себе із середнім класом [6; 7].

З. Варналій зазначає, що середній клас – це базовий прошарок суспільства, який визначає його соціально-економічний прогрес, на ньому базується економічна система та її політична надбудова. Саме цей прошарок визначає характер і рівень виробництва, за ним визначається добробут нації [8, 215]. На думку З. Варналія, в структурі середнього класу “значне місце мають посісти верстви, пов’язані з недержавним сектором економіки: дрібні та середні підприємці, працівники приватних підприємств, особи, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи (громадяни – підприємці), власники тих чи інших приватних об’єктів, цінних паперів тощо” [8, 214].

Т. Ковальчук стверджує, що “середній клас – це економічно активна частина громадян, що мають пристойний для людини XXI століття рівень матеріального забезпечення, досягають його власною працею, усвідомлюють свої соціально-економічні інтереси і активно діють заради їх реалізації” [9, 8]. Аналогічних точок зору притримуються С. Фірсова [10, 127] та А. Нікитенко, який розширює дане визначення тезою про те, що у середнього класу “психологія нагромадження переважає над психологією виживання” [11, 125].

Підсумовуючи погляди вітчизняних науковців, відмітимо, що більшість з них асоціюють середній клас із найбільш активною в економічному аспекті частиною населення, яка вирізняється насамперед такими ознаками як рівень добробуту, освіченість, соціальний престиж тощо.

Хоча сучасні автори теорій середнього класу погоджуються в тому, що він

охоплює групи, які не перетинаються й посідають різні позиції в системі поділу праці, певною мірою вони також згодні, що середній клас зберігає свої відмітні соціальні функції, позиції та роль. Не заперечуючи різноманіття інтересів і гетерогенності цієї групи, більшість учених дотримуються змішаного підходу, який робить наголос на тому, що середній клас являє собою єдину соціальну формацію. В більшості досліджень термін "середній клас" використовують як лаконічну спільну назву різних груп, які зовсім не обов'язково мають схожі економічне становище, спосіб життя, життєві перспективи.

Характерними ознаками віднесення людини до середнього класу за прийнятими у світовій практиці стандартами є:

- обсяги реальних сукупних доходів;
- наявність доходів від власності (земля, нерухоме майно, акції тощо);
- рівень освіти, професійний рівень;
- соціальний статус;
- можливість розроблення та реалізації довгострокової стратегії зростання особистого добробуту.

Економічна соціологія виокремлює п'ять групових ознак середнього класу: рівень освіти, рівень доходу, самоідентифікація, тип споживання, забезпеченість житлом.

Вітчизняні науковці В. Васильченко та Л. Щетиніна виділяють чотири критерії, що використовуються на Заході, відповідність яким характеризує належність до середнього класу, а саме:

- володіння власністю, яка еквівалентна у вартісному обґрунтуванні 20–100 середнім доходам працівника в економічно максимально активному віці;
- стабільний дохід у розмірі 2–10 прожиткових мінімумів;
- належність до найбільш повноправного прошарку, котрий становить основу електорату;

– законослухняність, високий рівень соціальної відповідальності, прагматичний склад мислення та активна соціальна діяльність [12, 32].

Г. Доманський основними характеристиками середнього класу вважає: чітко визначену професійну належність; власність; матеріальний стандарт життя та поведінку, зумовлену орієнтаціями [13, 55].

О. Доброгорська, акцентуючи увагу на необхідності розмежування економічних та неекономічних факторів формування й розвитку середнього класу, наголошує, що нерідко західні та вітчизняні економісти до економічних факторів зараховують лише володіння/неволодіння засобами виробництва, ігноруючи розміщення в системі суспільної організації виробництва (задіяність у суспільному поділі праці, зокрема через розумову й фізичну працю, участь/неучасть працівників в управлінні виробництвом і власністю), розмір отримуваних доходів та їх форми, рівень витрат на споживання, професійно-кваліфікаційний рівень працівників тощо [14, 79].

Вважаємо, що ідентифікувати середній клас в Україні доцільно за тією ж системою основних ознак, що окреслюють середній клас у країнах із розвинутою економічною системою, а саме:

- рівень матеріального добробуту та стандарти споживання;
- рівень освіти та кваліфікації, професійно-кваліфікаційний статус (характерною рисою середнього класу в розвинутих країнах є те, що майже всі його представники – від найнижчого щабля до найвищого – незалежно від галузі економіки, де вони зайняті, – це кваліфіковані та висококваліфіковані працівники).

При цьому варто зазначити, що західні та вітчизняні науковці при дослідженні

середнього класу у структурі суспільства виокремлюють суб'єктивний і об'єктивний підходи. В основі суб'єктивного методу закладено принцип "самоідентифікації" (тобто мається на увазі думка членів суспільства відносно того, до якої соціальної верстви вони себе відносять).

Об'єктивний метод ґрунтується на ознаках, незалежних від думки індивіда, а саме від характеру діяльності та розміру доходів. Але до уваги беруться і такі характеристики як освіта, рівень кваліфікації тощо.

Численні дослідження відзначають переважаючу тенденцію, що при суб'єктивному підході до середнього класу себе зараховує значно більша кількість населення, ніж при об'єктивному підході.

Заданими соціологів, при застосуванні суб'єктивного підходу до середнього класу себе відносять 32–45% населення України. Соціологічна служба Центру Разумкова зафіксувала таку структуру українського суспільства: вищий клас – 1,1%, середній – 45,6%, нижчий 47,1%, не визначилися 6,2% населення [15].

За матеріальним статусом середній клас має розмір доходу в межах 150–1000 дол. США на місяць у розрахунку на кожного члена сім'ї та достатньо високий рівень матеріального статку (якісне житло, добротні меблі, автомобіль, сучасна побутова техніка, модний одяг, повноцінне харчування тощо). З урахуванням зазначеного критерію розмір українського середнього класу становить близько 11%, тобто набагато менше, ніж у разі самоідентифікації [15].

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, можемо кваліфікувати середній клас як соціальне угруповання, що має набір певних характеристик:

- визначений рівень доходів, володіння нерухомістю; наявність власної справи; висока освіта та професійна кваліфікація;

- задоволеність своїм статусом;
- помірний політичний консерватизм, зацікавленість у підтримці соціальної стабільності;
- суб'єктивна ідентифікація себе із середнім класом.

Середній клас з позиції його ролі в соціально-економічному розвитку суспільства виконує такі основні функції:

- економічну (середній клас впливає на загальний розвиток економіки країни, формуючи споживчу поведінку населення і параметри внутрішнього ринку; водночас середній клас є незалежним у сфері підприємництва й бізнесу);
- фіскальну (представники середнього класу, будучи основними платниками податків, формують державний та місцевий бюджети);
- інвестиційну (потужний середній клас є одним із чинників формування інвестиційного потенціалу країни);
- соціальну (середній клас визначає стандарти життя в суспільстві, забезпечуючи безперервний кваліфікований розвиток і нагромадження знань, підвищення якості людського капіталу);
- громадсько-політичну (середній клас є носієм демократичних засад та політичних свобод, визначаючи поведінку електорату і моральні стандарти суспільства через участь у виборчому процесі);
- стабілізаційну (середній клас у будь-якому суспільстві є чинником політичної, соціально-економічної і фінансової стабільності).

Визначивши теоретичні засади формування середнього класу, детальніше зупинимося на аналізі витоків та основних параметрів його формування і розвитку в Україні та проведемо аналогію із західними державами.

В сучасних умовах вітчизняної економіки сформований ще за радянських часів середній клас (до якого можна віднести науково-технічну і гуманітарну інтелігенцію, середній прошарок партійної та адміністративної номенклатури, офіцерів тощо) не зміг стати соціальною базою успішної ринкової трансформації, істотно постраждав, знизилася його матеріальний рівень і кар'єрні можливості. Професійно-статусні позиції людей з вищою освітою, вбудовані в раніше існуючу соціально-економічну систему і професійну структуру, у процесі ринкової трансформації економіки виявилися незатребуваними. Радянська інтелігенція у своїй більшості не зуміла конвертувати професійний і освітній капітал в успішні кар'єри й матеріальні ресурси. Політична еліта (колишні номенклатурні кадри, директорський корпус), ставши управліннями, керівниками, власниками великих підприємств, новими політиками, не підтримала середній клас, а сам він не зміг усвідомити сутність змін і захистити свої інтереси. У 90-х роках ХХ століття відбулось істотне розшарування раніше монолітного класу професійних службовців за матеріальним критерієм, наявністю чи відсутністю власності, ступенем адаптованості до ринкової економіки, зайнятістю в приватному чи державному секторі, професійними та життєвими перспективами й соціальним самопочуттям.

Становлення середнього класу в пострадянському періоді в Україні відбулося за змішаною моделлю: відродження "старого" середнього класу й формування "нового" в західному розумінні.

Відродження "старого" (у традиційному розумінні) середнього класу, знищеного після Жовтневої революції 1917 року, розпочалося в 1990-х роках, отримавши легальну основу в низці законів про приватну власність та підприємниць-

тво. Проте цей процес наштовхнувся на перепону суспільного невизнання й переборював його зі значними затратами зусиль, оскільки досвіду підприємницької ініціативи та приватного бізнесу не було в жодного покоління українського суспільства. Створювався клас середнього бізнесу насамперед із вихідців з верств професіоналів із вищою та середньою освітою. Проте темпи формування середнього класу в українському суспільстві за моделлю "старого" середнього класу досить незначні.

Зародження "нового" середнього класу в Україні також стримується низкою певних обставин. Якщо "новий" середній клас у західних країнах зародився понад півстоліття тому, є результатом тривалої еволюції, то в Україні цей процес лише розпочинається. На Заході "новий" середній клас формувалася за рахунок висококваліфікованих спеціалістів і менеджерів, на яких був попит з боку ефективно функціонуючих підприємств та організацій переважно високотехнологічних та інформаційних галузей (банківських, страхових, інформаційних, рекламних, торгівлі і послуг). В Україні ж ці можливості обмежені (лише в названих сферах наймані працівники розумової праці, професійно обслуговуючи ринок, мають сприятливі соціально-економічні і професійні умови: гідну оплату праці та кар'єрні перспективи).

Проблема становлення "нового" середнього класу в Україні полягає не лише в його нечисленності, а й у тому, що формується він в обмеженому складі – за рахунок окремих професійних груп, що обслуговують ринок і владу. Сюди не потрапляють масові прошарки інтелігенції – працівники науки, культури, освіти, медицини, котрі на Заході становлять значну частину середнього класу. Тож "новий" середній клас в Україні не відіграє домінуючої ролі в соціальній

структурі порівняно із західним суспільством, де він уособлює демократію, стабільність і прогрес [5].

Наявність середнього класу в будь-якій державі є показником її загального економічного розвитку. Одним із головних чинників, що впливають на рівень соціальних стандартів, є обсяг ВВП у розрахунку на одну особу.

Розмір ВВП на душу населення серед держав світу дуже коливається. У високорозвинених країнах він становить від 20 до 50 тис. дол. США. Перші рядки рейтингу рівня життя населення належать Люксембургу, Бермудам, Ліхтенштейну, Норвегії. Лідерами також є США, Китай, Японія, Німеччина, Великобританія, Індія. В Україні цей показник у 2006 році становив 1950 дол. США (131-ше місце серед 183 країн світу) [16, 5]. А це свідчить про те, що вибір стандартів для ідентифікації середнього класу в Україні за стандартами західних країн є дещо проблематичним.

Традиційну основу середнього класу розвинутих країн становлять земельні власники, власники і співвласники невеликих та середніх за розмірами заможних компаній, особи вільних професій (лікарі, юристи, викладачі, вчителі, журналісти, архітектори, дизайнери, бухгалтери), менеджери, підприємці, державні службовці, висококваліфіковані і відповідно високооплачувані робітники, фермери, а також пенсіонери. Сукупна частка цих соціальних груп становить від 55 до 85% населення вищезгаданих країн. Численний середній клас є у більшості країн світу: Японія – близько 90%, США – 65–70%, країни ЄС – близько 60%, Швеція, Бельгія, Нідерланди – 70–75% [10, 127]. Середній клас у Польщі становить 29% населення, у Чехії – 36%, в Угорщині – 35%, в Естонії – лише 23% [10, 126].

За ознаками власності та доходу адекватними в Україні представниками

середнього класу певною мірою можуть бути окремі земельні власники, окремі науковці, деякі юристи й лікарі приватних клінік; частина працівників банківських, кредитних, страхових установ та податкової служби; генералітет.

Вітчизняні соціологи український середній клас (за аналогією із світовою практикою) поділяють на “старий” і “новий”. “Старий” середній клас становить близько третини усього прошарку. Це люди, які володіють засобами виробництва, тобто підприємці й бізнесмени, 42% з яких заробляють свій капітал у сферах торгівлі та послуг. Вони вчасно зорієнтувалися в ситуації, коли розпався Радянський Союз, і зуміли ефективно скористатися нею. Іншу третину складають офісні працівники, котрих соціологи називають “новим” середнім класом. Як правило, це люди, які отримують в місяць в середньому 1 тис. дол. США, але часто не мають квартири, авто, а також повністю залежні від роботодавця, через що їхнє становище є дещо хитким й невпевненим. І треті (яких теж відносять до “нового” середнього класу) – це люди, котрим родичі присилають з-за кордону кошти, через що вони себе добре почувають, тож можуть не працювати. На думку експертів Київського Інституту проблем управління ім. Горшеніна, нині на заробітках перебуває близько 6 мільйонів українців, які щомісяця висилають родичам в Україну в середньому по 300 дол. США (в сукупності в рік це складає чверть державного бюджету). В Україні середній клас – поняття сімейне. Скажімо, батьки, які мають хороший капітал, автоматично зараховують свого непрацюючого сина-студента також до середнього класу.

Що ж стосується безпосередньо структури вітчизняного середнього класу, то майже дві третини його складу сконцентровано саме в державному

секторі (64%), приватні і приватизовані структури забезпечують третину, що залишилася, а в міжнародних організаціях зайнято лише близько 1,5% фахівців із середнього класу, і тому їх вплив в міжнародних організаціях є мінімальним [17, 86–87].

Соціологічні дослідження професійно-кваліфікаційного рівня представників середнього класу в усіх областях України, Автономній Республіці Крим і м. Києві показали, що до середнього класу себе віднесли: керівник, підприємець (83%), спеціаліст з вищою освітою (70%), службовець з вищою освітою (60%), кваліфікований робітник (51%), некваліфікований робітник (32%), робітник сільського господарства, фермер (40%), студент (69%), непрацюючий (42%), пенсіонер (20%) [17, 88].

Однією з характеристик визначення середнього класу є дохід. Проте в сучасній повсякденній свідомості, що культивується вітчизняними засобами масової інформації, рівень доходу є головною та ледь не єдиною критеріальною ознакою віднесення до середнього класу.

Дійсно, у ринковому середовищі статус людини визначається рівнем її грошових доходів. Так, у США до середнього класу належать громадяни, що мають понад 75 тис. дол. річного доходу. Не виключено, що серед них є дрібні власники, але основна частина – це кваліфіковані фахівці, які заробляють власною працею або за наймом, або на засадах вільного підприємництва (до речі, саме такий дохід отримує рядовий викладач вищого закладу освіти з вченим ступенем, менеджер середньої ланки, кваліфікований лікар) [10, 127]. Середній клас США дає до 55% робочої сили і платить 40% федеральних податків. Він є головною групою споживачів, на яку орієнтуються торгові фірми. Представники американського середнього

класу домінують в таких професіях як медицина, освіта, журналістика, судно-виробництво. Сюди ж відносять і духовенство.

Що ж стосується України, то дослідження вітчизняних соціологів засвідчують, що 30,9% респондентів, які самоідентифікують себе із середнім класом, отримують до 500 грн. доходу в місяць, 34% – від 500 до 1000 грн., 20,7% від 1000 до 2000 грн., 8,7% – від 2000 до 5000 грн., 2,0% – від 5000 до 10000 грн., 0,7% – більше 10000 грн. (мова іде про заробіток не на 1 особу, а можливо, на чималу сім'ю). До речі, 23,5% респондентів три чверті свого сімейного бюджету витрачають тільки на харчування [18, 11]. 3-поміж опитаних респондентів власним житловим будинком або квартирою володіють 87%; 24,2% респондентів мають один автомобіль, а 1,7% – два і більше [18, 11].

Отже, говорити про належний рівень добробуту (до якого зараховують наявне житло, забезпеченість товарами довгострокового користування, наявність автомобіля, доступність якісних послуг, охорони здоров'я, освіти тощо) представників вітчизняного середнього класу поки що не доводиться. Хоча, за твердженням соціологів, сьогодні немає і особливих передумов для падіння рівня життя. Практика доводить, що українське суспільство чомусь звикло жити не завдяки, а наперекір державі. Зрештою, якщо десять років тому 80% громадян України вважали себе бідними, то нині таких – 50–60%.

Щодо співвідношення оплати праці у розвинених країнах та Україні (в доларовому еквіваленті), то у США оплата праці вища від оплати праці в Україні (яка у липні 2007 року становила 271 долар США), майже в 12 разів, у Франції – відповідно майже в 9, у Великій Британії та Німеччині – майже у 8 разів. До того ж,

абсолютні показники доходів середнього класу в Україні і в розвинутих країнах також суттєво різняться. Так, середня годинна заробітна плата у Німеччині становить 25 доларів, в Японії і США – 16, у Франції – 15,5, а в Україні – всього 0,43 долара [10, 127].

Надзвичайно важливим для формування середнього класу в Україні вважаємо застосування ефективного податкового регулювання доходів громадян та стимулювання їх зростання через механізм оподаткування. Тривалий час у вітчизняній фінансовій науці домінуючим був підхід, згідно з яким багатші верстви населення повинні платити й більші податки, що знаходило своє відображення у прогресивній шкалі ставок оподаткування. На відміну від прогресивної шкали, пропорційна ставка, яка діє зараз, ставить усіх громадян у рівне становище. Але подібна рівність теж досить неоднозначна, адже значущість однакової ставки, наприклад, з доходів, що знаходяться в межах прожиткового мінімуму і перевищують його, неоднакова.

Враховуючи нинішню ситуацію з диференціацією доходів, вважаємо за доцільне повернення в Україні до помірної прогресивної шкали оподаткування. Вона обов'язково має включати неоподаткований мінімум доходів громадян, який повинен відображати прожитковий мінімум. Помірність передбачає невисокі ставки ($\approx 10\%$) для осіб з доходами, які незначно перевищують прожитковий мінімум (до 5 разів). Доходи, що знаходяться на середньому рівні (5–10 прожиткових мінімумів), доцільно оподатковувати за помірними ставками ($\approx 15\%$), а високі доходи (понад 10 прожиткових мінімумів) – за підвищеними ($\approx 20\%$).

Важливим питанням у цьому контексті є оподаткування дуже високих і надвисоких доходів. За ідеологією со-

ціальної справедливості до них, начебто, доцільно застосовувати і відповідні ставки – 40–60%. Однак вважаємо, що в сучасних умовах ставки понад 25% є невиправданими, адже вони підриватимуть стимули до відкритої продуктивної діяльності, а відтак протидіятимуть формуванню середнього класу.

Як свідчить світова практика, для точнішої характеристики диференціації (розшарування) населення до уваги беруть не стільки рівень грошових доходів (частину яких під час проведення обстеження можна приховати), скільки рівень грошових витрат.

У середньому в Україні витрати населення перевищують доходи на 42,3%, а сума тінювих доходів у розрахунку на одну особу становить 45 грн. на місяць, тобто загальна сума дорівнює близько 6,5 млрд. грн. на рік [19, 26].

Виходячи з непрямих оцінок (динаміки продажу дорогої побутової техніки, автомобілів, будівництва житла за кошти населення, збільшення обсягів вкладів громадян у банківських установах тощо), можна зробити висновок про те, що рівень доходів населення зростає значно більше, ніж це віддзеркалюють офіційні дані.

Водночас залишається низькою (і невідповідною загальносвітовій практиці) частка заробітної плати у ВВП та собівартості продукції. Зокрема, у ВВП упродовж останніх років вона становила менше 45%, тоді як у країнах ЄС – у середньому 65%. У собівартості продукції частка витрат на оплату праці займає менше 14%, а в більшості європейських країн цей показник становить 30–35%. Більшість працівників великих та середніх підприємств в Україні отримують заробітну плату, нижчу за прожитковий мінімум для працездатної особи [19, 26].

Варто зазначити, що середній клас у сучасному цивілізованому суспільс-

тві виконує специфічні, властиві лише йому функції. За вдалим висловом Т. Заславської, роль середнього класу полягає в "соціальному інноваторстві", що розгортається у сферах підприємництва, перетворенні соціальних інститутів, оновленні ідеології й культури, формуванні структур громадянського суспільства. Сутність інноваційного внеску середнього класу в розвиток суспільства в соціальному плані полягає в становленні особистості, орієнтованої на індивідуальну самостійність, на вільну самовизначеність у соціальному просторі, на відповідальність за власну долю.

Особлива місія у цьому процесі належить освіті, особливо вищій. Саме вища школа може продукувати персоніфікований інтелектуальний капітал як визначальний чинник "нового" середнього класу, що є найважливішим ресурсом розвитку постіндустріальної економіки.

В цілому населення України має високий освітній рівень. Водночас при досить значному рівні розвитку людського потенціалу за індексом технологічних досягнень Україна, за результатами спостережень, виконаних на замовлення Програми розвитку ООН та включених до Доповіді про розвиток людини в 2001 році, не попадала ні в технологічні лідери (в цій групі знаходиться 18 країн світу), ні в країни – потенційні лідери (в цій групі зареєстровано ще 19 країн), ні до списку країн, що динамічно впроваджують технології (в цій групі знаходиться 26 країн), ні навіть до групи маргіналізованих країн (в цій групі налічується ще 9 країн світу). Україна за вказаним показником знаходиться в останній групі – групі так званих "інших країн", в якій за таким показником, як експорт високих та середніх технологій, навіть не виділені статистичні характеристики [17, 85]. Це дає підстави стверджувати, що населення, яке могло б претендувати

на входження до середнього класу, залишилось незадоволене результатами реформ, в результаті яких цей прошарок суспільства міг би стати основною складовою не тільки середнього класу, а й науково-технічного потенціалу країни. Не випадково за останні шістьнадцять років реформ покинули країну висококваліфіковані робітники, службовці, спеціалісти, які не змогли знайти своє місце в ринковому середовищі України і продовжують зміцнювати економіку інших країн в ролі професійних трудових мігрантів. Вважаємо, що дані категорії населення ще не втрачені для України. Вони можуть бути представниками середнього класу і, повернувшись з-за кордону, інвестувати свої накопичення в економіку України за умов реалізації державних програм підтримки та розвитку малого і середнього бізнесу.

Вітчизняна статистика свідчить про те, що найбільше працівників з вищою освітою (близько 82%) зайняті у фінансовій сфері та державному управлінні. Висока насиченість ними спостерігається також у сфері освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги, відпочинку та розваг, культури та спорту (близько 70%), а низька – у сільському господарстві (близько 20%) [10, 126].

У розвинутих країнах між такими параметрами як дохід та освіта існує тісна кореляція (див. табл. 1). Крім чіткого взаємозв'язку привертає увагу різке збільшення доходу осіб зі ступенем бакалавра та з дипломом магістра порівняно з тими, хто не отримував середньої освіти.

В Україні, на жаль, належні знання ще не гарантують у таких сферах діяльності як освіта, культура, охорона здоров'я, соціальне забезпечення отримання навіть середньої заробітної плати. Такий стан речей і зумовлює масову міграцію високоосвіченої робочої сили за кордон.

Таблиця 1

Річний дохід на особу старшу 18 років у США залежно від рівня освіти, дол. [19, 27]

У середньому	25 852
Без середньої освіти	13 697
Із середньою освітою	20 248
Ті, що закінчили коледж	22 226
Зі ступенем бакалавра	37 224
Із дипломом магістра	56 105

За оцінками експертів, у 1991–2004 роках з України виїхало понад 6 тис. кандидатів та докторів наук, третина яких була на момент виїзду у віці до 40 років. Загалом за кордон у період з 1977 по 2001 роки емігрувало більше 80 тисяч громадян з вищою освітою, майже 7 тисяч – з незакінченою вищою та 123 тисячі осіб із середньою спеціальною освітою [19, 27].

Від такого інтенсивного відпливу висококваліфікованої робочої сили Україна зазнає великих людських та матеріальних втрат (підготовка одного вченого обходиться державі в 1,5 млн. дол. США). Очевидно, що знизити рівень еміграції громадян за межі України можливо буде лише тоді, коли умови проживання в нашій країні наблизяться до світових стандартів.

Мінімально прийнятний рівень життя значній частині працюючого населення забезпечує додаткова зайнятість, яка часто не має нічого спільного із професією та кваліфікацією, а у 97,4% випадків є незареєстрованою. Особливо поширена такого роду вимушена діяльність у західних регіонах України, на Вінниччині та в Автономній Республіці Крим. На перший погляд, це є можливістю знаходження нового статусу, однак на практиці така друга робота, даючи певні заробітки, неминуче перешкоджає підвищенню кваліфікації та посадовому зростанню за основним місцем роботи. Узагалі ж, за даними обстежень робочої сили, не за фахом працюють 70% осіб з вищою освітою у сфері фізичних, математичних та технічних наук, 46%

– біологічних, агрономічних та медичних наук, 76% – прикладних наук і техніки [19, 27]. Затребуваність кваліфікованого персоналу деформує ланцюжок “освіта → кваліфікація → доходи → довгострокові збереження → рівень споживання”, який забезпечує формування та розвиток середнього класу. В Україні освіта, на жаль, не гарантує отримання роботи за фахом з перспективами кар’єрного росту; заробітна плата у представників однієї професії (кваліфікації) у приватному та державному секторах відчутно різниться; дохід не гарантує статусу, оскільки багато джерел високих доходів є незаконними.

Тому актуальною проблемою для України є формування значною частиною представників середнього класу свого життєвого рівня через механізми так званого “тіньового” сектору економіки.

Останнім часом увага до питань тінізації економіки в Україні дещо послабилася і трансформувалася в зовсім іншу проблему – “відмивання” кримінальних коштів. Проте варто пам’ятати, що тінізація – це приховування доходів, у більшості своїй отриманих не кримінальною, а суспільно корисною діяльністю, спрямованою насамперед на благо самих працівників та, зрештою, й усієї держави.

Саме в тіньовому секторі економічно активні члени українського суспільства дістають достойне визнання своїх талантів і наполегливої праці. Тут використовують усі рекомендації та досягнення сучасного менеджменту, робоча сила оплачується за реальною

вартістю, застосовуються всі необхідні моральні та матеріальні стимули до праці, тобто ринкові реформи реалізуються ефективніше, ніж це робиться на легальному рівні. Саме люди, зайняті у тіншовому секторі, є золотим фондом суспільства і здатні забезпечити соціальну підтримку прогресивних реформ. Цей прошарок – потенціал середнього класу. Поставлений в умови вимушеної конспірації, він тим самим виводиться поза межі громадського життя, не відчуває того достойного ставлення до себе, на яке заслуговує. Держава робить вигляд, ніби не помічає його існування, він відповідає їй тим самим. Скажімо, талановитий фахівець із персональних комп'ютерів у престижній торгівельній фірмі отримує вищу заробітну плату, ніж науковий співробітник інституту. Навіть праця охоронця оплачується краще, ніж праця державного чиновника середнього рівня. Головний бухгалтер престижної фірми має заробітну плату більшу, ніж міністр фінансів (йдеться про реальну заробітну плату, а не про ту, яку показано у звітності). Тому надзвичайно важливим питанням сучасної фінансової політики держави є виведення доходів громадян з "тіні" та створення необхідних економічних умов для цього.

Проблема формування середнього класу є невіддільною від проблеми подолання бідності в нашій країні. Так, В. Гошовська стверджує, що рівень бідності в Україні становить 27,8%, а рівень крайньої бідності – 14,5% [20, 55]. Автор зазначає, що об'єктивний аналіз сучасного стану українського суспільства свідчить про те, що основні соціальні ризики (зокрема бідність, зростання диференціації населення, відчуженість значної кількості громадян від суспільного життя, зменшення їх доступу до якісної освіти, медицини, культури) сягнули масштабів, які можуть становити реальну загрозу національній безпеці держави.

Цієї думки дотримується багато зарубіжних і вітчизняних науковців. Подоланню бідності, як стверджує більшість дослідників, сприятимуть заходи щодо забезпечення зайнятості через квотування робочих місць для незайнятого населення, а також сприяння з боку держави самозайнятості та розвитку підприємницької діяльності, реформування власності тощо.

Зарубіжний досвід розвитку малого і середнього бізнесу свідчить про те, що ринкова економіка починається там, де "критична маса" підприємницьких структур становить приблизно одне підприємство малого бізнесу на 30–50 осіб, які проживають на певній території. Частка малого і середнього підприємництва у валовому внутрішньому продукті країн із ринковою економікою становить: у Великобританії – 50–54%, Німеччині – 50–53%, Італії – 57–60%, Франції – 55–62%, США – 50–52%, Японії – 52–55%, Україні – 10–15% [14, 79].

Сучасні механізми мотивації підприємницької діяльності в Україні, на жаль, не досягають своєї мети. Це зумовлено тим, що фінансування розвитку підприємницької діяльності здійснюється з бюджету. Зокрема, від його затвердження (а це сягає майже півроку) за всіма статтями до наказів прямого фінансування, спливає багато часу, й оголошення тендерів на фінансування різних проектів підприємницької діяльності припадає майже на кінець року, чим обмежується період виконання цих проектів. По-друге, самі проекти, спрямовані здебільшого на освітні програми, не передбачають ніяких мотиваційних важелів щодо заснування власної справи. По-третє, не сприяє підвищенню підприємницької активності банківсько-кредитна система, яка потребує певних гарантій власності. Крім того, розвиток малого і середнього бізнесу належно не

забезпечено відповідними законами. Це відбувається тому, що сучасне підприємництво в Україні не виконує визнану у світі функцію механізму регулювання інститутів ринку.

Вітчизняна статистика свідчить про те, що за основними видами економічної діяльності найбільшу частку малих підприємств в Україні зосереджено у сферах оптової та роздрібної торгівлі, послуг із ремонту та торгівлі транспортними засобами. Друге місце займають структури у промисловості, зайняті в операціях із нерухомістю та наданні юридичних послуг.

Слід зазначити, що малі підприємства, незважаючи на значну кількість та зростання чисельності найманих працівників, поступово зменшують частку продукції у загальних обсягах виробництва продукції (робіт, послуг). У цілому по Україні ця частка з 1998 року по 2003 рік скоротилася з 11,3% до 7,3%. Особливо це характерно для таких областей як Волинська (з 12,5% до 5,5%), Донецька (з 8,5% до 4,4%), Київська (з 14,0% до 9,2%), Луганська (з 8,1% до 4,3%) і м. Київ (з 20,3% до 6,8%). Але у більшості регіонів зросла частка продукції (робіт, послуг) малих підприємств у загальних обсягах їх виробництва (зокрема, у Чернівецькій, Тернопільській, Сумській областях). Позитивні фінансові результати у 2002 році мали підприємства, які вели діяльність в операціях із нерухомістю, здійснювали освітянські, колективні і юридичні послуги [14, 81].

Щодо форм власності, то найбільший обсяг продукції (70,9%) припадає на малі колективні підприємства, значно менше – на приватні (22,0%). Ці форми власності зберігають провідні позиції у виробництві вже понад п'ятнадцять років. Проте фінансові результати діяльності багатьох підприємств свідчать про недосконалість сучасних методів госпо-

дарювання. Серед факторів, що впливають на фінансові показники, головними є ті, котрі стосуються нестабільності законодавчого поля стосовно підприємницької діяльності.

Щодо галузей і ефективності роботи підприємств, то найбільших втрат зазнали структури, зайняті у промисловості. На їхню частку припадає половина всіх фінансових збитків. Друге місце посідають малі підприємства, чия діяльність пов'язана з сільським та лісовим господарством, мисливством. У 2002 році майже всі види економічної діяльності дали негативні фінансові результати, що сягнули 783,2 млн. грн., з яких 573 млн. грн. припадали на згадані підприємства. Фактично на кожну гривню, вкладену малими підприємствами у виробництво продукції (робіт, послуг), одержано 29,4 коп. збитків, хоча дохід від реалізації продукції (робіт, послуг) складає на кожну гривню витрат 2,12 гривні [14, 81].

І все ж таки, незважаючи на пені негаразди, вважаємо, що підприємницька діяльність у формі малих і середніх господарських структур має значний потенціал щодо становлення середнього класу в Україні. За умов послідовного вдосконалення механізмів державного регулювання, підвищення рівня менеджменту і професійності ведення підприємницької діяльності цей потенціал може бути перетворений у реальні, що підтверджує досвід розвинутих країн ринкової економіки. Тому актуальними для України є напрацювання наукових рекомендацій та посилення впливу держави на якість підготовки фахівців із підприємницької діяльності за світовими стандартами.

Вважаємо, що державні важелі становлення потужного середнього класу повинні бути спрямовані, насамперед, на забезпечення умов для створення сприятливого середовища у сфері підприємництва через:

- збільшення інвестицій у розвиток економіки України і, зокрема її інноваційної складової;
- спрямування соціальної політики держави на подолання бідності, підвищення соціального захисту працюючих та мотивації до набуття ознак середнього класу;
- державне сприяння становлення класу власників капіталу та забезпечення балансу економічних інтересів держави і власників капіталу (майнового, інтелектуального тощо), використання переваг нових форм господарювання, корпоративних відносин тощо;
- забезпечення належного захисту приватної власності, особливо невеликої вартості;
- створення стимулів для збільшення акціонерного капіталу, прозорості інформації щодо її власників, товарних та фінансових потоків;
- забезпечення реалізації тендерної політики у сфері бізнесу та підприємництва;
- формування конкурентноспроможної найманої робочої сили;
- створення умов щодо доступності освітніх послуг;
- сприяння розвитку та самореалізації власного інтелектуального професійного потенціалу громадян.

Наостанок зазначимо, що неодмінною ознакою середнього класу слід вважати також його кількісну масштабність. У будь-якому разі частка середнього класу у структурі всього населення повинна бути не меншою сумарної частки тих груп, соціальний статус яких нижчий чи вищий від статусу середнього класу. Саме з цього кількісного порогу починається функціонування середнього класу. Це лише одна з верств у соціальній структурі суспільства. Ті 10–40%

українського суспільства (за даними соціологічних досліджень та самоідентифікацією), на які деякі дослідники посилаються як на середній клас, є лише верствою, але аж ніяк не потужним середнім класом. Тому можемо вказати тільки на ті соціальні групи, які у перспективі сформують в Україні середній клас:

- власники середнього та дрібного капіталу (за винятком частки власників середнього капіталу, що входять до вищих верств);
- особи, які працюють за наймом;
- висококваліфіковані фахівці (інженерно-технічні працівники, керівники середньої та частково нижньої ланок, які здійснюють технічне та функціональне управління на підприємствах і в організаціях різних форм власності);
- висококваліфіковані робітники із сучасним типом кваліфікації;
- особи, які реалізують громадську владу (крім тих, хто входить до еліти та вищих верств) та частка службовців (чиновників) – виконавців, які забезпечують діяльність влади;
- науковці, представники вільних професій (творча інтелігенція);
- частка середнього офіцерства тощо.

Перспективи становлення середнього класу залежать від успішної адаптації населення, формування продуктивних моделей соціально-економічної поведінки, адекватних сучасній економічній ситуації. На зміну домінантним раніше надіям на державу приходить значна орієнтація населення на власні сили та можливості.

Підсумовуючи вищевикладене, приходимо до таких висновків та узагальнень:

По-перше, еволюція суспільного виробництва призвела до розвитку і зміни

економічної основи, на якій формується середній клас суспільства. Історично такою базою виступав дрібнотоварний уклад, в основі якого знаходилася приватна власність. На цьому ґрунті виник і утвердився "старий" середній клас суспільства. Проте з початком формування постіндустріальної економіки, структуротворним сектором якої є економіка знань, основою формування середнього класу виступає й персоніфікований інтелектуальний капітал, сукупним носієм якого є "новий" середній клас. На рівні суспільства – це людський капітал.

По-друге, в сучасній вітчизняній економіці відбувається одночасне становлення цих двох різновидів середнього класу, які досить часто переплітаються й забезпечують соціально-економічний прогрес розвитку суспільства. Дослідження цього явища й розроблення рекомендацій щодо його стимулювання мають сприяти прискоренню темпів соціально-економічного розвитку та розбудові громадянського суспільства в Україні.

По-третє, незважаючи на те, що єдиного визначення поняття "середній клас" у західній та вітчизняній науці не існує, усі вчені стверджують, що глибина та динаміка соціально-економічних перетворень, утвердження ефективної політичної системи в багатьох випадках залежить від позицій середнього класу, його кількості та потужності в суспільстві. Це переконливо доводить не тільки історія таких економічно розвинених країн, як США та Японія, а й розвиток нових індустріальних країн: Бразилії, Мексики, Тайваню, Кореї, Сінгапуру. Усі вони модернізувалися та інтегрувалися у ринкову економіку лише після того, як у них сформувався соціально, економічно і політично активний середній клас.

По-четверте, процес формування середнього класу є достатньо тривалим і може відбуватися лише еволюційно,

під впливом на свідомість кожної особи змін в економічній, соціальній, культурній, політичній, ідеологічній, освітній та інших галузях. Середній клас не лише тому середній, що він перебуває посередині між біднішими й багатшими прошарками населення, а насамперед тому, що він становить більшу частину населення. Лише в такому випадку цей прошарок буде середнім класом і зможе виконувати роль економічного та соціального фундаменту суспільства.

По-п'яте, подолання глибокої диференціації доходів, яка є однією з причин бідності серед потенційних представників середнього класу в Україні, повинне здійснюватися не шляхом штучного обмеження верхнього рівня доходів, а навпаки – шляхом їхньої легалізації та виведення з „тіні”, розширення можливостей для прошарку людей, котрі користуються приватною власністю і отримують з цього доходи. Створення сприятливих умов для підприємництва й стимулювання населення до набуття приватної власності, її ефективний захист мають стати одним з принципових пріоритетів соціально-економічної політики держави.

Таким чином, формування інституту середнього класу в Україні – це не тільки проблема підвищення добробуту населення, якості їхнього життя, але й проблема конкурентоспроможності та якісного розвитку країни в умовах глобалізаційних процесів, що відбуваються в світовій економіці.

Література

1. *Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1 / Ред. Кол.: С. В. Мочерний (відп. ред) та ін. – К.: Видавничий центр "Академія", 2000. – 864 с.*
2. *Арістотель. Політика / Пер. з давньогрек. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи, 2003. – 239 с.*

3. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии // К.Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – 2-е изд. – Т. 4.
4. Weber M. *Economy and Society*. – N.Y., 1963.
5. Антошкіна Л. Середній клас: соціальний статус та економічні чинники його становлення і розвитку в Україні // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 6. – С. 24–27.
6. Лібанова Е. Середній клас в Україні: сучасні масштаби і проблеми розвитку // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8.
7. Політика становлення середнього класу // Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році”. – К.: Інф.-вид. центр Держкомстату України, 2002.
8. Варналій З. С. *Мале підприємництво: основи теорії і практики*. – К: Знання, 2001.
9. Ковальчук Т. Чи є у нас середній клас? // Урядовий кур’єр. – 2002. – № 222. – С. 8–9.
10. Фірсова С. Г. Середній клас як чинник соціально-економічного розвитку суспільства // Формування ринкових відносин в Україні. – 2006. – № 1. – С. 126–130.
11. Нікітенко Д. Вплив розвитку малого підприємництва на становлення та розвиток середнього класу в Україні // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – № 10. – С. 119–128.
12. Васильченко В., Щетиніна Л. Основні проблеми формування середнього класу в Україні // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 3. – С. 31–36.
13. Доманьський Г. Формування середнього класу в Польщі: рушійні сили та перешкоди // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 52–80.
14. Доброгорська О. Мотиваційний механізм сприяння підприємницькій діяльності представників середнього класу // Персонал. – 2006. – № 8. – С. 78–82.
15. Симончук Е. В. *Средний класс: люди и статусы*. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
16. ВВП в кишеню не покласти // 20 хвилин. – 28 липня 2007 р. (№ 173). – С. 7.
17. Доброгорська О. В. Професійно-кваліфікаційний рівень працівників як фактор формування середнього класу / О. В. Доброгорська, П. І. Науменко, О. В. Голик // Економіка та держава. – 2006. – № 7. – С. 85–88.
18. Романів Є. Середній клас по-українськи // Експрес. – 2007. – 18–19 травня (№ 71). – С. 11.
19. Тресвятська Т. Умови та проблеми становлення середнього класу в Україні // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 7. – С. 22–30.
20. Гошовська В. *Соціальна домінанта національної безпеки: актуальні проблеми / Монографія*. – К.: Корпорація, 2004. – 496 с.